

К.В. ГОРОБЕЦЬ

(Національний університет «Одеська юридична академія»)

(Науковий керівник професор Ю.М. Оборотов)

ІЄРАРХІЯ ЦІННОСТЕЙ ПРАВА

Ключові слова: правова аксіологія, цінності права, ієрархія цінностей, гуманістичний підхід, нормативний підхід, телеологічний підхід.

Особливості сучасного правового розвитку актуалізують питання пошуку найбільш загальних граничних підстав права. Переосмислення аксіологічної проблематики, що відбувається у сучасному філософсько-правовому дискурсі, зумовлює формування нових підходів до осягнення природи цінностей правової сфери та їх системного існування в рамках аксіосфери права.

Серед найбільш актуальних проблем правової аксіології особливе місце посідає питання про можливості та принципи ієрархізації цінностей права. Проблема цінностей права завжди пов'язана з тим, що суб'єкт перебуває у стані пошуку використання певної матриці переваг, в рамках якої вони існують та функціонують. Матриця переваг може бути як стійкою (ієрархія), так і динамічною (оптимальність у ситуації, доцільність та свобода вибору). Проблема орієнтації в аксіологічному просторі полягає в пошуку балансу між ієрархією та коректною ситуацією, а тому цінності права складно однозначно ієрархізувати. Утім саме в праві знаходить своє відображення та ієрархія, яка має бути для суб'єкта орієнтиром. У нашому розумінні цінності права виступають як природні та сус-

пільні блага, що захищаються та забезпечуються правом в силу їх значущості та корисності для людини та суспільства.

Слід підкреслити, що проблема ієрархізації цінностей права перебувала в фокусі наукових розробок багатьох філософів права, серед яких особливо слід виділити М.М. Алексєєва, О.О. Бандуру, В.А. Бачиніна, О.В. Гришук, Ю.М. Оборотова, П.М. Рабіновича та ін.

Як зазначав свого часу М.М. Алексєєв, принципи ієрархізації цінностей права можна звести до п'яти основних закономірностей, що забезпечують справедливе суспільство:

- кожна реалізована цінність знаходиться у ціннісному відношенні до будь-якої іншої реалізованої цінності;
- кожна реалізована цінність має право на повноту свого гідного існування та розвитку в межах загальної системи цінностей;
- кожна реалізована цінність у випадку порушення нормальних відносин з іншою цінністю має право на відновлення рівноваги;
- відносини реалізованих цінностей визначаються мірою гідності, що належить кожній цінності;

- відносини між реалізованими цінностями мають становити порядок соціальної справедливості та солідарності [1, 122].

Слід зауважити, що спроби побудувати ієрархію цінностей права мали місце як в працях вітчизняних філософів права, так і в межах нормативної складової українського права. Фактично Конституція України закріплює та проголошує основні цінності українського права, утворюючи їх певну ієрархію.

Сучасна вітчизняна юридична думка при визначенні ієрархії основних цінностей права йде двома принципово різними шляхами. Перший із них полягає в обґрунтуванні системи та ієрархії цінностей права крізь призму гуманістичної традиції, на чому ґрунтуються дослідження О.В. Гришук [5], а також О.О. Бандури [2]. Фактично в площині розгляду цінностей права знаходиться також П.М. Рабінович, виділяючи п'ять напрямів інструментальної цінності права [10]. Другий шлях, який відкривається при аналізі ієрархії цінностей права, є суто нормативним та полягає в дослідженні ієрархії цінностей права, що відображені в Конституції України, нормативних та індивідуальних правових актах. Вважаємо за необхідне прослідити обидві лінії розгляду цінностей права з тим, аби зіставити дійсне та належне у побудові ієрархії основних цінностей права.

Гуманістична традиція визначення системи та ієрархії цінностей права полягає, по-перше, у визнанні існування загальнолюдських цінностей як таких, що були вироблені людиною як членом суспільства в його межах; по-друге, у виведенні на вершину ієрархії цінностей права життя, яке розшифровується як існування всього суспільства в єдності з життям кожної окремої людини [2, 85–112]. Таким чином, найвищою цінністю права в контексті гуманістичної традиції слід вважати збереження життя окремого члена суспільства.

Важливим питанням при виведенні наступних рівнів ієрархії цінностей права

є проблема критеріїв такої ієрархії. Тут знову відкриваються два можливих варіанти: розкриття цінностей права з позиції сутнісних характеристик людини як основної цінності права та розкриття цінностей права з точки зору потребового підходу, розробленого П.М. Рабіновичем [10, 13–26]. Ці два шляхи багато в чому переплітаються, оскільки так чи інакше виходять із того, що забезпечення людського буття пов'язане з благами, від яких воно залежить.

В.А. Бачинін визначає вітальність людини як сукупність природжених якостей і здібностей, які забезпечують її життя у природі. Взята в вітальному вимірі, людина виступає як жива, тілесна істота, організм, який знаходиться під владою природних законів, підпорядкований механізмам біологічної детермінації. Як індивід, тобто як неподільна частка природи, людина не володіє свободою в соціально-етичному розмінні, а повністю залежить від вимог природної необхідності [4, 250]. Разом із тим, можна погодитися з А.Ф. Крижановським у тому, що вітальність людини значною мірою опосередкована суспільною формою її існування, яка здійснює вплив на генетику, інстинкти, рефлексії, особливості психіки тощо [7, 141].

Діалектичною парою вітальності зазвичай називають соціальність як сукупність набутих людиною якостей, що забезпечують її здатність існувати у суспільстві і виконувати різноманітні соціальні функції, у складі різних соціальних груп, об'єднань, корпорацій, і при цьому виступати не як суверенна особа, а в ролі представника інтересів даної спільноти. Людина тут розглядається та рефлектується як неподільна частина соціуму, залежна від нього, підпорядкована йому, детермінована зовнішніми соціальними механізмами, що репрезентують народ і державу, клас чи партію, групу чи колектив [7, 250].

З-поміж усього різноманіття категорій, що застосовують при розкритті соціальної сутності людини, найбільш повними та ло-

гічно обґрунтованими можна вважати три з них: свободу, рівність та гідність. Власне, ці три цінності права становлять другий рівень їх ієрархії. Третій рівень ієрархії цінностей права полягає у безпосередніх можливостях людини організувати свій вітальний простір, розвиватися, реалізувати себе в рамках суспільства тощо. Такі можливості сьогодні оформлені в чітку та структуровану систему прав людини. Нарешті, четвертий рівень ієрархії цінностей права становлять ті блага, які безпосереднім чином дозволяють людині взаємодіяти з суспільством, правом та державою. До них можна віднести: власність, порядок, освіту, науку, культуру, громадянське суспільство, місцеве самоврядування, приватне підприємництво і т. д.

Із позицій цінності людської вітальності розглядає систему загальнолюдських цінностей О.О. Бандура. Він називає найважливішою загальнолюдською цінністю життя, адже його фундаментальне значення полягає в існуванні окремої людини в контексті існування суспільства в цілому. Другий рівень ієрархії цінностей права, що одночасно розглядаються як напрями розгортання та розширення духовно-тілесної сутності людини, становлять гідність (духовне начало) та власність (матеріальне начало). Розглядаючи їх в діалектичній єдності, О.О. Бандура приходять до висновку, що ці цінності створюють простір для особистої свободи, яка має іншим виміром відповідальність. Баланс свободи та відповідальності становить базу для забезпечення реальної, а не формальної рівності та справедливості, яка є ідейною сумою суспільних цінностей [3].

Можна погодитися з тим, що життя є основоположною цінністю, однак життя, розглянуте як життя окремої людини, важко сприймати як найвищу загальнолюдську цінність. Життя окремої людини, поставлене на найвищий щабель загальнолюдських ціннісних ієрархій веде, як свідчить історія ХХ століття, до глобальних екологічних катастроф, екзистенційного

відчуження, гуманітарних та демографічних проблем. Важко сперечатися з тим, що саме сліпа віра людини в її владу над світом уможливила більшість сучасних глобальних проблем людства.

У цьому сенсі важливо констатувати, що життя як цінність має розумітися не в екзистенційному, але трансцендентальному сенсі – як життя світу, а також світової цілісності. Збереження світу є проблемою, яка стоїть на щабель вище за збереження життя окремої людини. Не дивно, що саме персонентрична парадигма сучасного мислення стає ключовою перепорою на шляху до вирішення глобальних проблем людства, які, за великим рахунком, можна звести до проблеми збереження життя в його різноманітності, цілісності та розвитку.

Актуальною проблемою сучасного права є відповідність ієрархії цінностей права, що може бути побудована, виходячи з найвищої цінності людини, нормативній системі, що заснована на конституційних засадах. Конституція України, що є фундаментом для усієї системи українського права, пропонує надзвичайно цікавий та оригінальний підхід до ієрархізації цінностей права, який, виходячи з природи такої ієрархії, можна назвати нормативним.

Аналізуючи текст Основного закону з точки зору формально-логічного підходу, можна виявити цілий комплекс суперечливих, а подекуди й відверто нелогічних положень. Стаття 3 Конституції проголошує людину, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканість та безпеку найвищою соціальною цінністю [6]. Однак нормативно це не зовсім так.

З формальної точки зору, при побудові ієрархії цінностей, найголовніші з них виносяться на перший план, менш значимі – на другий і так далі. Стаття 1 Конституції проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Таким чином, у нормативній системі ієрархії цінностей права на першому місці стоїть не людина, а держава. До речі, це підтверджується

положеннями й інших нормативно-правових актів, наприклад – Кримінальним кодексом України, Особлива частина якого починається не зі «Злочинів проти життя та здоров'я особи», а зі «Злочинів проти основ національної безпеки України». Тому на нормативному рівні слід говорити про найвищу цінність не людини, а держави. Це підтверджується і статтею 2 Конституції, де проголошуються суверенітет, унітарність, цілісність та недоторканість держави та її території, а ті положення, в яких має місце гарантування прав та свобод людини, відсуюються на нижчі рівні ієрархії. Таким чином цінність особи в нормативній системі цінностей права фактично знаходиться на другому місці.

У той самий час при побудові ієрархії цінностей права слід виходити в правовій реальності, що у філософсько-правовій літературі розглядається як аналог правової системи в рамках філософського дискурсу [8, 14]. При цьому слід погодитись із С.І. Максимовим у тому, що правову реальність можна розглядати у двох вимірах: як об'єктивно існуючий світ права, що даний суб'єкту на практиці; як картина правової реальності, як модель правової реальності, що слугує засобом пізнання та конструювання світу права [8, 147].

Реальність цінностей, втілених у праві, сьогодні має розглядатися без традиційних гуманістичних, ліберальних (чи, навпаки, тоталітарних) штампів. Варто зазначити, що проголошення найвищої цінності життя демонструє свою хибність вже в контексті проблем евтаназії, самогубств, тероризму тощо. Так само критично можна ставитися і до зв'язки «гідність–власність», оскільки переважна кількість населення земної кулі (та його частина, що не входить до «золотого мільярду») не може оцінити своє життя ні з позицій гідності (бо воно проходить в голоді, злиднях, хворобах, перенаселенні та епідеміях), ні з позицій власності (адже власність є прерогативою більш-менш розвинених країн, де економічні відносини виходять на рівень визнання іншого

рівним собі). Свобода та відповідальність виявляються неспроможними продемонструвати свою загальнолюдську значимість вже в контексті проблем абсолютної людської безвідповідальності за майбутнє людства, коли свобода робити дозволене сьогодні відсуває на останні щаблі відповідальність за зроблене вчора та за те, що буде зроблено завтра. Формальна рівність – один з наріжних каменів лібертарної теорії права – демонструє свою утопічність як загальнолюдська цінність не тільки в політиці подвійних стандартів, що пронизує усю сферу міжнародного спілкування та співробітництва, але й навіть на рівні правового життя окремих правових систем.

Не можна заперечувати, що побудова ієрархії цінностей права на основі цінності людського життя – це традиційна європейська парадигма, що має глибокі корені у грецькій, середньовічній філософії, філософській боротьбі за свободу Нового часу, екзистенціалізмі ХХ століття. Постмодерністська філософія, спрямована на висміювання людини, на виявлення її найглибших вад, демонстрацію неспроможності людини вийти за рамки нею ж створеної символічної та економічної системи, а також соціосинергетична парадигма, в межах якої розробляються питання співіснування суспільства та природи, варіанти виходу на нові рівні взаємовідносин людства та глобальної екосистеми – усе це сьогодні пропонує альтернативне бачення проблематики ієрархії загальнолюдських цінностей та як результат – цінностей права.

Проблема ієрархізації цінностей права у цьому зв'язку вимагає якісно іншого підходу, який не виходить ні з нормативних позицій, замикаючи тим самим право саме на собі, ні з позицій антропоцентризму, в межах якого право не може існувати в тих системах соціальних відносин, де повага до людського буття не є метою правового впливу в принципі, як, наприклад, транснаціональне право чи глобальне право. Слід зауважити, що третій підхід до ієрархізації цінностей права має будуватися на пози-

ціях функціонального та цільового бачення права та правової системи, що дозволяє вийти за рамки нормативного та гуманістичного детермінізму, не заперечуючи, утім, значення цих підходів. Запропонована ієрархія, виходячи з цього, має носити назву телеологічної.

Слід погодитися з тими науковцями, які серед ключових, сутнісних цілей права називають примирювальну, або ж конфліктну ціль [9, 57]. Право, виходячи з неї, має розвиватися як система, в рамках якої існує потенційна можливість вирішення будь-якого конфлікту, зняття будь-якого соціального напруження. Дійсно, жодна інша ціннісно-нормативна система соціального впливу не передбачає досягнення компромісу, деякі – навпаки, провокують конфлікти, які фактично стають їх природою, наприклад, економічна та політична системи. Право ж є тією системою, в якій конфлікти, генеровані усіма іншими системами можуть бути вирішені та зняті, якщо їх розвиток починає руйнувати цілісність суспільства.

Саме тому сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що розвиток права (особливо у вимірі національних правових систем) – це рух в консервативному напрямі. Збереження суспільства, забезпечення функціонування суспільних інститутів, захист традицій та апологізації «свого» є тенденційними процесами, цілком законними на тлі хвиль інтеграції та глобалізації. Дійсно, збереження стабільності (а саме стабільність сьогодні стає ключовим поняттям у мові економістів, фінансистів, соціологів, юристів) стає головною метою існування більшості суспільних інститутів. Мова йде про стабільне економічне зростання в рамках концепції сталого розвитку та нової економічної політики, стабільність фінансових систем як основи добробуту населення розвинених країн, стабільність політичного діалогу – міждержавного та міжцивілізаційного.

Усе це демонструє і ключову спрямованість розвитку права – спрямованість на

забезпечення *цілісності*, збереження єдності, протистояння суспільним рецесіям усіх форм. Цілісність, а не роз'єднаність, є парадигмою, що лежить в основі інтеграційних процесів у Західній Європі, Латинській Америці, Південно-Східній Азії, Північній Африці та Тихоокеанському регіоні. Формування специфічних правових систем, покликаних створити організаційні засади інтеграції, їх глибинний вплив на дію національного права, паралельність існування з міжнародним правом, яке часто демонструє свою неспроможність забезпечити цілісність світового правового порядку – усе це є безпосереднім доказом того, що збереження цілісності в економічній, політичній та правових сферах, а не ідеї прав людини та ідеали свободи, диктує тон розвитку права.

Цілісність суспільства розуміється як такий його стан, в якому усі соціальні системи існують в межах єдиного цивілізаційного, культурного, економічного, політичного та правового простору, окресленого єдиним семіотичним, ідеологічним та міфологічним полем. Показовим є той факт, що цілісність як характеристика соціальної системи виходить з розуміння простору, а не території, що наводить на думку про виділення специфічного правового простору, який консолідує та інтегрує в собі усі інші простори, з'єднує їх через ієрархічну аксіологізацію їх складових. Таким чином, забезпечення цілісності як головної цінності права виражається на усіх рівнях його буття: підтримання цілісності існуючого соціуму (якщо мова йде про національне право), цілісності механізму інтеграції та ідеології її здійснення (у випадку з інтеграційним правом), цілісності системи міжнародного та міжнаціонального спілкування, забезпечення сталості розвитку та підтримання миру (на рівні міжнародного права), цілісності мови торговельно-економічних комунікацій (як головна мета транснаціонального права) та, врешті-решт, цілісності зваженого міжцивілізаційного діалогу, покликаного стримувати гегемонію та про-

голошувати рівність цивілізацій (в системі цінностей глобального права).

Цікавою є точка зору представників інтегративної юриспруденції на проблему цілісності права. Так, І.С. Тімуш вважає, що центральною ідеєю цілісності права слід визнати те, що природа права не полягає у його напередзаданості в організації самої дійсності чи осмислюючого її людського розуму, а у постійному його само створенні в процесі інтерактивності суб'єктів [11, 264]. На думку дослідника, така ідея уможлиблює побудову «синтетичної» картини правової реальності, в межах якої різні її площини та рівні інтегруються за принципом дискретного цілого, забезпечуючи тим самим онтологічну основу координації та функціонального взаємодоповнення різних правових сфер.

Цілісність права може розглядатися під декількома кутами зору. По-перше, з позицій гештальт-теорії, коли право має існувати та розвиватися в контексті єдності усіх рівнів його буття: національного, інтегративного, міжнародного та глобального. По-друге, цілісність права визначається його інституціональною та функціональною взаємозумовленістю, повноцінністю та нерозірваністю. По-третє, цілісне право має бути відкритою системою, тобто перебувати у постійному русі та зміні своїх компонентів.

Забезпечення цілісності як основоположної цінності права в рамках телеологічного підходу вимагає реалізацію цінності нижчого рівня – *порядку*, який в цьому контексті мислиться як структура, що зумовлена системними параметрами. Саме порядок є тим особливим станом ієрархії цінностей права, який відповідає справедливості. Несправедливий порядок – це суть порушена ієрархія цінностей права. Встановлення порядку – це іманентна мета права. Порядок при цьому мислиться як умова можливості координації суб'єктів в їх вітальному та соціальному просторі, і якщо для західного світу особистість є основою порядку, вона утворює навколо

себе специфічну реальність, вибудовуючи порядок таким, яким вона його мислить, то для євразійського правового простору сутність порядку є набагато більш екзистенційною: суб'єкт сприймає навколишній світ як задалегідь впорядковану реальність, що визначає і його свободу, і його буття, і межі реалізації свободи в цьому бутті. Показово, що цінність правового порядку сьогодні виходить на якісно новий рівень осягнення, що, безумовно, продиктовано необхідністю докорінного перегляду задогматизованих уявлень про це надзвичайно важливе правове явище [7].

Можна зауважити, що цінності права, існуючи в континуумі цілісності та порядку утворюють систему, що є надзвичайно гнучкою та адаптивною. Цінності права завжди існують в просторі реалізації інструментальної цінності права, утворюючи базис та цілі його загальносоціальних функцій. Існування цінностей права є найбільш важливим фактором розвитку права як дієвого та реального соціального консолідатора, що виконує своє призначення.

Існування гуманістичного, нормативного та телеологічного підходів до ієрархізації цінностей права демонструє, що проблема сучасного правового розвитку не може розглядатися виключно в контексті людиномірності. У той же час, саме поєднання цих трьох підходів уможлиблює врівноваження крайнощі антропологічного та соціального бачень аксіосфери права. Не можна не помітити, що право в рамках кожної правової системи вибудовує ієрархії цінностей права одночасно за всіма цими підходами, а тому говорити про те, що людиномірність чи соціетальність є передумовами нормативної ієрархії цінностей, помилково. Нормативний підхід тут насправді є лише показником того, в якому напрямі прагне розвиватися право. Саме тому важливо використовувати і гуманістичний, і телеологічний підходи до ієрархізації цінностей права з тим, аби уникнути їх надмірної релятивізації та надмірної колективізації.

Список літератури:

1. *Алексеев Н.Н.* Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб: Лань, 1999. – 256 с.
2. *Бандура О.О.* Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук ; спец. 12.00.12 – Філософія права / О.О. Бандура. – К., 2003. – 403 с.
3. *Бандура О.О.* Системний характер загальнолюдських та правових цінностей / О.О. Бандура // Актуальні проблеми філософії права. Правова аксіологія : Матеріали міжнародного «круглого столу» (9 грудня 2011 р.). – О. : Фенікс, 2012.
4. *Бачинин В.А.* Философия права и преступления : учеб. для студ. юрид. вузов / В.А. Бачинин. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
5. *Грищук О.В.* Людська гідність у праві : філософські проблеми : монографія / О.В. Грищук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
6. Конституція України, прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України 24 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. *Крижанівський А.Ф.* Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія / А.Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2009. – 504 с.
8. *Максимов С.И.* Правовая реальность : опыт философского осмысления : монография / С.И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
9. *Общетеоретическая юриспруденция: учебник* / [под ред. Ю.Н. Оборотова]. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.
10. *Рабинович П.* Социалистическое право как ценность / П. Рабинович. – Изд. 2-е, стереотипное. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 166 с.
11. *Тімуш І.С.* Інтегральний погляд на право : монографія / І.С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

РЕЗЮМЕ

В статті предпринята попытка класифікації основних підходів к побудованню ієрархії цінностей права. Виділені і проаналізовані гуманістичний, нормативний і телеологічний підходи к ієрархізації цінностей права.

SUMMARY

The article deals with an attempt of classifying the main approaches to the hierarchy of values of law. With that task the humanistic, normative and teleological approaches to the values of law hierarcysation are shown and analyzed.

*Рекомендовано кафедрою
теорії та історії держави і права*

Подано 24.02.2012.